

УДК 1:336.74:316.28:124.5

РОЗВИТОК ГРОШОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ЧИННИК УТВЕРДЖЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОСТІ У МЕНТАЛІТЕТІ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

2005 р., З. Скринник

*кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри суспільних наук*

Львівського банківського інституту Національного банку України

В аспекті філософського аналізу змістом процесу виникнення та еволюції грошей є смислоутворення, тобто вироблення і кодування у знаковій формі нових, досі не чинних значень речей, віднині включених у життєвий світ людини. У такому ракурсі система грошового обігу постає як підсистема соціальної комунікації. Вітчизняна філософська думка мало акцентує увагу на природі грошей як феномену культури, розглядаючи їх скоріше в якості зовнішніх для культурного процесу матеріально-економічних чинників. На цьому тлі помітно виділяється як одна з перших спроб власне філософського аналізу грошей монографія А. Мазаракі та В. Ільїна “Філософія грошей” [5]. Однак у роботі не досить широко репрезентований історичний аспект взаємодії еволюції грошей з розвитком духовної культури, на чому й зосереджено увагу в пропонованій статті.

В історії людства монетні гроші були винайдені тільки одного разу. Їх між 640 та 630 роками до нашої ери почали випускати лідійці, які жили в Анатолії, на території сучасної Туреччини, із цього регіону світу вони розповсюдилися потім серед інших народів. “Мова грошей”, після того, як люди її винайшли і освоїли, глибоко змінила їх світосприйняття, мислення, поведінку. По суті, вона створила нову людину і нову культуру, докорінно відмінну від культури “безгрошового” соціуму. Створенням ринкової системи господарювання був покладений початок еволюції Греції як держави, орієнтованої на торгівлю, однак масштаби змін вийшли далеко за межі економічного життя. Можна стверджувати, що ціла нова цивілізація виникла на базі вільного обміну товарів та послуг, що розвинувся завдяки винайденню монетних грошей. Це та історична доба і один із тих регіонів світу, які відіграли в історії людства виняткову роль, означену видатним філософом ХХ століття Карлом Ясперсом як “осьовий час”, “вісь історії”. Його зміст – становлення раціональності, розпочалася боротьба раціональності й раціонально перевіреного досвіду проти міфології. Напрямок цього духовного руху Ясперс визначає як перехід до універсальності: людина виходить за межі свого індивідуального існування, усвідомлює своє місце в цілісності буття, яка

осягається лише розумом. Відбулося відкриття того, що пізніше стало називатися розумом і особистістю.

У добу Середньовіччя спостерігається відхід від традицій класичної середземноморської культури та системи господарювання, цю добу навіть оцінюють як епоху безгрошової економіки, хоча це, звичайно, слід розглядати як гіперболізовану оцінку. Відмінність середньовічної економіки від класичної, сконцентрованої у місті, заснованої на комерції та грошах, полягає в тому, що вона розкидана по феодалних маєтках, розрізнена, побудована не на товарно-грошовому обміні, а на принципах самозабезпечення, переходу власності через спадкоємність, натуральних виплатах.

Паралельно зі змінами в економічній сфері бачимо процеси у духовному житті, стрижнем яких є відмова від традицій раціоналізму, а разом із тим і від античної філософської спадщини в цілому на ранніх етапах існування середньовічної філософської думки. Характерною в цьому плані є позиція Квінта Септимія Тертуліана: "Credo, quia absurdum est". Подальший розвиток філософської думки, зокрема у творчості Аврелія Августина пов'язаний із поступовим поверненням до освоєння античної спадщини, однак на засадах визнання зверхності віри над розумом, що означає перевагу ірраціоналізму над раціоналізмом. Для розуму відводиться лише підрядна, доповнювальна роль у діянні віри. Переважання у сфері пізнання ірраціонально-вольових чинників над раціонально-логічним, одкровення над наукою стало одним із визначальних принципів подальшого розвитку середньовічної філософії.

У XII - XIII століттях досить різко змінюється роль і місце грошей у середньовічній Європі, причому ці зміни безпосередньо пов'язані саме з діяльністю християнської церкви. Їх ініціатором стає орден Тамплієрів, заснований у 1118 році на руїнах храму Соломона в Єрусалимі з метою охорони доріг, по яких прочани йшли у святу землю [3, 75-79]. Тамплієри мали найкраще захищені фортеці у світі й чудово розбудовану військову організацію, тому їх замки були ідеальним місцем для зберігання цінностей та грошей – на пікові своєї могутності вони володіли 870 замками та будинками по всій Європі. Лицар, вирушаючи у похід до Святої землі, міг покласти гроші на збереження або взяти заклад через Тамплієрів, наприклад, у Парижі і одержати гроші в Єрусалимі. Окрім того Тамплієри керували грошовими фондами, зібраними для фінансування хрестових походів. З часом орден надбав багато землі, цінностей, які забезпечували їх роботу в Палестині, і навіть протягом XIII ст. був фінансовим агентом папства і управляв багатьма рахунками французьких королів. Орден Тамплієрів став першим значним банківським інститутом, який з часом поклав початок найбільшій в світі Міжнародній банківській корпорації. За два століття тамплієри заклали основи сучасної банківської системи. І хоча наслідки їх банківської діяльності були

вельми сумними для самих тамплієрів – на початку XIV ст. орден був ліквідований, значна частина його членів закатовані, а багатства конфісковані королем – але імпульс, який вони дали розвиткові грошового обігу в середньовічній Європі, уже ніщо не могло спинити. Фінансовий вакуум, який утворився в європейській економіці після припинення діяльності тамплієрів, оскільки держава ще не була достатньо сильною, щоб узяти на себе функції, що їх виконував орден, почала заповнювати нова мережа банківських установ, створена банкірськими родинами північно-італійських міст-держав Пізи, Венеції, Верони та Генуї.

XIII століття – період максимальної активності тамплієрів – це час розквіту економічного і духовного життя: зростання міст, ремесла, торгівлі. Поява університетів стимулювала розвиток знання – науки і філософії. До найвпливовіших належали університети в Парижі, Кельні, Оксфорді, Болоньї, Неаполі, Падуї. Університети замінили колишні церковні та монастирські вищі теологічні школи. Філософію вивчали на всіх факультетах, а основним філософським авторитетом стає Аристотель, учення якого приходить на зміну ірраціоналістичному неоплатонізму. Аристотелізм, заснований на довірі до сили розуму, ставить у центр філософування проблеми логіки, об'єктивного та істинного наукового знання. Тома Аквінський, чия філософія є ґрунтовним пристосуванням філософії Аристотеля до вчення католицької церкви і систематизацією та обґрунтуванням християнської догматики, чітко визначає сферу науки та віри. Завдання науки полягає в поясненні закономірностей світу. Подальший розвиток засад аристотелізму у пізній схоластиці XIV – XV століть через утвердження номіналістичної філософії підвів, зрештою, духовне життя Європи до формування наукового мислення доби Відродження та Нового часу.

Таким чином, навіть поверхневий огляд історичних подій, якими було позначене, з одного боку, економічне, а, з другого боку, духовне життя середньовічної Європи, дає можливість побачити кореляцію між розвитком товарно-грошового обігу та утвердженням раціоналістичних засад у європейській культурі. Періоди спаду і стагнації ринкової активності співпадають у часі з домінуванням ірраціоналістичних течій у філософській думці, тоді як активізація процесів у товарно-грошовій сфері збігається з періодами інтересу до раціоналістичної філософії, можливостей розуму та наукового пізнання. Це особливо показово завдяки тій обставині, що йдеться про тенденції в християнській філософії, інтереси якої достатньо віддалені від меркантильних чинників.

Ця кореляція виразно простежується і в подальшій європейській історії. Нова банківська мережа, що продовжила фінансову діяльність, розпочату тамплієрами, мала нову, порівняно з своїми попередниками, особливість: вона знаходилася поза межами контролю церкви та держави, хоча й була з ними

пов'язана – це були приватні сімейні банки. Ця нова банківська система мала межі від Англії до Каспійського моря і фінансувала торгівельні операції у всьому відомому на той час світі. Тоді як тамплієри були обмежені суворим статутом свого ордену, побудованого на релігійних принципах, нові банкіри мали лише одну мету – прибуток. Другою особливістю було те, що вони жили і працювали не в добре захищених замках, а на ринках, серед людей, звідси походить і слово “банк” – від назви прилавку в місцях жвавої комерції, на якому банкір розташовував свою “бухгалтерію”. Банківські послуги стали тепер значно демократичнішими: коли тамплієри обслуговували тільки дворянство, нові італійські банкіри служили всім верствам населення, що сприяло залученню до інтенсивних грошових відносин нових мас людей. Багатіючи, банкірські сім'ї вкладали гроші в предмети мистецтва та старовини – витвори культури Давнього Риму та Греції. Вони виплачували власні стипендії, фінансували мистецтво, використовували класичні знання, твори мистецтва, стиль домашнього побуту, що належали до дохристиянських часів, щоб відділити себе від релігійних ідей. Таким чином вони підкреслювали, що мають владу завдяки своїм комерційним підприємствам і нічим не зобов'язані церкві. Їх ідеологія дістала назву Гуманізм через увагу до людини, а не до Бога. Гуманізм Ренесансу сформувався як культура торговців та банкірів, центром Відродження, як і банківської справи, була Флоренція. На пікові розквіту Флоренції як банкірського міста у 1422 р. у ній працювали 72 “міжнародні банки”.

У 1202 році, завдяки Леонардо Фібоначчі, у Європі з'являються в ужитку арабські цифри. Ця система лічби дала потужний поштовх розвитку грошових розрахунків порівняно з добою панування римської системи, яка була складною для додавання та віднімання й практично ігнорувала множення та ділення. Арабські цифри, демократизувавши математику, здійснили у XIII та XIV ст. математичну революцію, що вивела цифрові розрахунки із царства магії на вулиці і в магазини, зробила їх доступними будь-якому клерку. Однак багато університетів, опираючись цьому, до XVII ст. викладали математику, користуючись римськими цифрами – таких зусиль потребував кожен новий крок в соціальному утвердженні грошових технологій [3,100-101]. Завдяки потребам грошового обігу математика дістала нового розвитку, суть якого полягала в тому, що проста людина осягнула її таємні смисли. І лише після завоювання практичної сфери грошового обігу, математика проникає на терени науки: Рене Декарт заклав філософські основи математичного методу науки, що повністю відповідають світоглядній парадигмі Нового часу: “Знання – то сила! Опануй природу в ім'я користі й успіху самого життя”. В основі ставлення людини до світу європейці Нового часу вбачають знання. При цьому перевага віддається фактичному, позитивному знанню явищ дійсності, що базуються на науці й експерименті. Раціоналізм, позитивізм стає однією з

істотних рис цієї доби. Прагматично-діловий підхід до світу, прагнення впровадити досягнення науки у виробництво і одержати від цього прибуток є типовою ознакою цього часу.

Утвердження раціонального способу та засобів дії в економічному житті дослідив М. Вебер, який розглядає господарську діяльність як соціальну дію, в процесі якої розпорядження певними економічними благами беруться до уваги інші індивіди і дія протікає з орієнтацією на них. Друга важлива характеристика соціальної дії – наявність суб'єктивного смислу, який орієнтує конкретну людину на певну поведінку. У різних типах суспільств домінують ті чи інші типи соціальної дії: у традиційному – традиційний та афективний, в індустріальному – ціле- та ціннісно-раціональний.

Раціоналізація соціальної дії, за Вебером, – всесвітньо-історичний процес, наслідок ряду історичних факторів, які зумовили розвиток Європи за останні 300 – 400 років. Головні з них: антична наука, доповнена в добу Відродження експериментальною базою, а в подальшому розвитку органічно пов'язана з технікою; раціональне римське право, розвинуте на європейському ґрунті в середні віки; виникнення внаслідок відділення робочої сили від засобів виробництва “абстрактної праці”, яка піддається кількісному вимірюванню і, таким чином, утворює передумови для раціонального ведення господарства. Таким чином, у господарське життя входить *формальна раціональність* – можливість повного кількісного обліку всіх без винятку його реалій. Вебер розрізняє формальну та матеріальну раціональність: “матеріально визначена” економічна раціональність спрямована на досягнення цілей, що перебувають поза її власними межами (наприклад, задоволення потреб певної групи людей життєвими благами). В основі мотивації тут лежать “ціннісні постулати”, а сама діяльність тяжіє до ціннісно-раціонального типу. Формальна раціональність, на відміну від матеріальної, існує як самоціль, вона не скерована на щось інше, ніж вона сама. Поняття формальної раціональності у Вебера відіграє методологічну роль “ідеального типу” і не позначає конкретну реальність, яка існувала би в емпіричній дійсності, однак рух у напрямку до формальної раціональності Вебер вважає змістом самого історичного процесу. Світоглядні передумови для утвердження раціонального способу ведення господарства створив, за Вебером, протестантизм.

На думку Вебера, капіталізм протиставив *іrrаціональному* прагненню до збагачення, яке було притаманне людям в усі епохи і яке нерідко помилково ототожнюють з “духом капіталізму”, механізм, що приборкує або принаймні раціонально регламентує це іrrаціональне прагнення – точний розрахунок, спрямований на рентабельність підприємства, облік капіталу, планомірне використання ресурсів для одержання прибутку таким чином, щоб кінцевий результат діяльності перевищував вартість затрачених матеріальних засобів. Гроші стають за цих обставин вирішальною умовою і точним

інструментом досягнення раціональності, бо вони забезпечують облік капіталу у грошовій формі чи то в сучасній бухгалтерській звітності, або хоча б у вигляді найпримітивнішого поверхневого підрахунку.

Вебер наводить фрагменти з творів Бенджаміна Франкліна, де викладене його бачення моральних засад життя сучасної людини. У центрі уваги в цій моральній проповіді виявляється ставлення до грошей: “Пам’ятай, що час – гроші...”, “Пам’ятай, що кредит – гроші...”, “Пам’ятай, що гроші по природі своїй плодоносні і здатні породжувати нові гроші...”, “Той, хто марнує одну монету в п’ять шилінгів, убиває все, що вона могла б породити: цілі колони фунтів...”, “Веди точний облік своїм витратам і прибуткам...” тощо [2, 71-73]. На цій основі він робить висновок: ідеалом „філософії скупості”, породженої “духом капіталізму”, є кредитоспроможна добропорядна людина, моральний обов’язок якої полягає в примноженні свого капіталу як самоцілі, все існування людини має бути спрямоване на примноження грошей, яке стало метою її життя. “Капіталізм, який досягнув панування в сучасному господарському житті, виховує і створює необхідних йому суб’єктів... за допомогою економічного відбору” [3, 76-77]. Стимулом для підприємців такого типу є не певні блага чи можливості, що знаходяться поза сферою підприємницької діяльності, а хіба лише почуття “добре виконаного обов’язку в рамках свого покликання”. Розвиток “капіталістичного духу”, за Вебером, найлегше зрозуміти в межах загального розвитку раціоналізму. Його зміст має бути виведений із принципового підходу раціоналізму до граничних засад буття. Вирішальну роль в утвердженні цього підходу відіграв у європейській історії протестантизм. Він утвердив наступні засади “капіталістичного духу”.

- Найвище завдання морального життя людини – виконання обов’язку в межах світської професії. Підтвердження своєї віри людина демонструє через світську професійну діяльність. Так, наприклад, Тома Аквінський розглядав розподіл праці і поділ суспільства за професіями як прямий наслідок божого плану світового устрою.

- Крайня форма виключної довіри до Бога обертається повною духовною самотністю – не слід покладатися на допомогу та дружбу людей, довіряти слід лише Богові. Пуританин зайнятий, по суті, лише собою, своїм спасінням. Тут слід бачити корені індивідуалізму, яким пройнята раціональна діяльність підприємця.

- Християнська аскеза утвердила систематично розроблений метод раціональної життєвої поведінки, заснованої на “активному самовладанні”, мета якого – створити умови для діяльного, осмисленого, просвітленого життя, а засіб – упорядкування способу життя людини.

Наслідком розповсюдження цих принципів у країнах Західної Європи доби Реформації стало насичення світського повсякденного існування людини духом “раціонального життя у світі, але не від світу цього і не для світу цього”

[2, 184]. Протестантська мораль стверджує, що лише діяльність служить для примноження слави Господньої, головний і найтяжчий гріх – даремна трата часу, час безмежно дорогий, бо кожна втрачена години праці відібрана у Бога. Праця є поставлена богом мета всього життя людини, небажання працювати є симптомом відсутності благодаті. Таким чином, релігійна аскеза зобов'язувала підприємця найкращим чином дотримуватися своїх ділових інтересів, а також надавала йому тверезих, сумлінних, надзвичайно працелюбних робітників, які сприймали свою працю як угодну Богові мету життя. Внаслідок проаналізованого М. Вебером історичного процесу утвердився сучасний нам тип цілераціональної підприємницької діяльності, в якій гроші стали втіленням *формальної раціональності*, замкненої на цілях, що не виходять поза межі економічної вигоди

Ці процеси у постмодерну добу доходять до повного злиття науково-технічного розуму та економічної сфери. Згідно з загальноновизнаною теорією Д. Белла, головним джерелом структурних змін у сучасному суспільстві є зміни у способі нововведень, у відношенні науки до технології. Індустріальне суспільство, яке базується на машинній індустрії, рухається до постіндустріального, в якому акцент на виробництво товарів змінюється підвищеною увагою до розвитку сфери виробництва знань. У новому суспільстві головні активи будь-якого підприємства — інтелектуальні, а головна фігура – інтелектуал. Сучасну технологічну революцію характеризує не просто центральна роль знань та інформації в усіх сферах життєдіяльності людей у розвинутих країнах, а використання цих знань та інформації для генерування нових знань і технологій, що обробляють інформацію і забезпечують комунікацію [1, 72]. Аналітичне узагальнення закономірностей економічного розвитку світової спільноти за останні двадцять років дозволило сформулювати концепцію сучасного економічного розвитку як “знаннєвої економіки”. Її основні характеристики: безпрецедентне зростання впливу науки і нових технологій на соціально-економічний розвиток; провідне місце технологій інформаційної революції, яка обумовила прийняття постіндустріального суспільства як інформаційного, але не менш вражаючі успіхи також біотехнологій, медицини, технології створення і поширення нових матеріалів, транспорту, космонавтики, зв'язку, продукції військового призначення, фінансової діяльності [1; 4; 6]. Вплив цих процесів настільки великий, що неспроможність країни здійснювати структурну перебудову національної економіки у відповідності до вимог нової технологічної парадигми чи зволікання з проведенням таких структурних змін не просто гальмують її розвиток, але й призводять до економічної деградації. Таким чином, усі дослідники сходяться у визначенні сучасної соціально-економічної реальності як інформаційної та глобальної, тому що в новітніх історичних умовах досягнення певного рівня виробництва і здійснення конкуренції можливо лише

через включення в глобальну мережу взаємозв'язків. Інтеграція глобальних ринків капіталу та орієнтація компаній на створення глобальних маркетингових та інших стратегій стимулювалася розвитком мережі Інтернет. Таким чином, сучасна інформаційно-глобальна економіка перетворює людство на цілісну систему всесвітніх комунікацій, що працює в режимі реального часу. Справджуються прогнози В.І. Вернадського про перетворення біосфери в ноосферу, в процесі якого розум стає космічною силою, вирішальним фактором у долі нашої планети.

Гроші, якщо можна так сказати, “стояли біля колиски” цієї нової реальності, вони були тою стихією, в якій зародилася раціональність, науковий розум. Їх еволюція сприяла витворенню все нових, прагматично більш ефективних способів людського мислення та діяльності. “Нове”, “інформаційне”, “знаннєве”, “технотронне”, “технократичне” суспільство витворюється на ринковій основі, в ринковій системі координат, у якій гроші – тепер уже електронні – обплели землю мережею відносин, яка має силу, небачену в попередній історії. Кількісно це маса, незрівнянно більша за все, що було в попередній історії. Вони можуть вільно пересувається і можуть з'явитися миттєво де завгодно в світі і в будь-якій кількості. Нові технології докорінно змінили способи, яким ми заробляємо і витрачаємо гроші. Змінюється саме значення грошей. Як цілком слушно стверджує Д. Везерфорд, [3, 317] сьогодні ми стоїмо в кінці етапу тривалого історичного розвитку і водночас біля джерел епохи, яка обіцяє стати найбільшою соціальною і культурною революцією з моменту винаходу грошей. Кожен із попередніх типів грошей створив свою власну культуру. Тепер ера електронних грошей і віртуальної економіки призведуть до таких самих радикальних змін. Віртуальні гроші обіцяють створити свою власну версію цивілізації, яка буде так само відрізнятися від сучасного світу, як від ацтеків і вікінгів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бажал Ю.М.* Знаннєва економіка: теорія і державна політика // Економіка і політика. – 2003. – № 3. – С. 71-85.
2. *Вебер М.* Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
3. *Везерфорд Д.* История денег. Борьба за деньги от песчаника до киберпространства. – М.: ТЕРРА – книжный клуб, 2001. – 319 с.
4. *Голіков В.І.* Інформатизація як фактор постіндустріального розвитку // Економіка і політика. – 2003. – № 1. – С. 9-21.
5. *Мазараки А.А., Ильин В.В.* Философия денег. – К.: Киевский национальный торгово-экономический университет, 2004. – 718 с.
6. *Шевчук О.В.* Інформаційно-глобалістичні аспекти “Філософії господарства” // Економіка і політика. – 2003. – № 2. – С. 60-61.

